

Васил ВЕЛЧЕВ

ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, България

РАЦИОЦЕНТРИЧНАТА ПАРАДИГМА В ЛИНГВИСТИКАТА И МОДЕЛИРАНЕТО ѝ В НАУЧНАТА ФАНТАСТИКА

Vasil VELCHEV

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

THE RATIOCENTRIC PARADIGM IN LINGUISTICS AND ITS MODELING IN SCIENCE FICTION

This article introduces a new paradigm in linguistics – ratiocentric. The paradigm is based on the hypothesis that some basic properties of the human thinking are characteristic features of the intelligence in general. The necessity of the implementation of the paradigm in future contacts with extraterrestrial civilizations is substantiated. The article examines various examples from the science fiction, where better understanding between different races could be achieved through the medium of the ratiocentric paradigm: China Mieville's *Embassytown* (the analogy is a common feature in thinking patterns of the different races), Robert J. Sawyer's *Calculating God* (the conceptual metaphor theory) and Orson Scott Card's *Speaker for the Dead* (linguistic categorization theory).

Ключови думи: *психолингвистика, научна фантастика, когнитивна метафора, лингвистична категоризация, рациоцентрична парадигма, първи контакт*

Keywords: *psycholinguistics, science fiction, conceptual metaphor, linguistic categorization, ratiocentric paradigm, first contact.*

Понятието парадигма, използвано за пръв път в контекста на лингвистиката в началото на ХХ век от Фердинанд дьо Сосюр, е претърпяло множество метаморфози и промени в значението си. Понастоящем за парадигма в науката е прието да се смята определението на Т. Кун от 1962 г., че тя представлява съвкупността от постановката на проблема и методите на решаването му (вж. Маслова 2008: 6).

Съществуват и множество класификации на парадигмите в лингвистиката, но според лингвиста Валентина Маслова само три са парадигмите, които заслужават да се отделят като най-значими и общоприети: сравнително-историческата, системноструктурната и антропоцентричната. Първата възниква през ХІХ век, и използва като основен инструмент сравнително-историческия

метод. В рамките на тази парадигма са били открити родствени връзки между езиците и са били създадени първите класификации на езиците. Следващата по ред парадигма, структурната, възниква в началото на XX век, на базата на структурализма. Тя отразява изместването на фокуса на интереса на лингвистите от историята на езика към съвременното му състояние, синхронията. Третата парадигма, антропоцентричната, се появява в средата на XX век и изнася на преден план човека и взаимовръзките му с езика. За лингвистите става важно да се опитат да си обяснят как „работи“ езикът в мозъка на човека, какви са невралните пътища на основните речеви дейности, как протича когнитивното развитие на човека, как мисли той в контекста на езика, как усвоява познанията за света, зафиксирани в езика. Възникват и се развиват цели нови науки, изследващи тези нови отношения: психолингвистика, когнитивна лингвистика, невролингвистика, етнолингвистика, лингвокултурология, прагматика. Всяка от новопоявилите се парадигми поглъща предишната и надгражда върху нейната основа. (Маслова 2008: 8).

В книгата си *Когнитивна лингвистика* (Маслова 2008) Валентина Маслова разсъждава върху въпроса кои ще са парадигмите на бъдещето, които ще наследят антропоцентричната парадигма и ще я погълнат в себе си. Например В. И. Постовалова говори за „геоантропокосмическа парадигма“, изследваща езика във възможно най-широк контекст „Човек – Космос – Бог“. (Маслова 2008: 19). Подобни теории обаче носят риска от залитане в посока на мистицизма и отстъпване от позициите на сериозната наука.

Новата парадигма, която предлагаме тук, и която ще наречем „рациоцентрична“, се основава на хипотезата, че някои от особеностите на човешкото мислене са общовалидни за разума във Вселената, или поне за част от расите във Вселената, които са повече или по-малко подобни на човечеството. От друга страна, между човечеството и тези хипотетично съществуващи раси не може да няма и съществени разлики, така че е естествено рациоцентричната парадигма, вземайки за основа антропоцентричната парадигма, да продължи да се развива и да я надгражда. По този начин рациоцентричната парадигма поставя в центъра си разума във Вселената изобщо, по отношение на който човешкият разум е само отделен частен случай.

Несъмнена е нуждата от подобна парадигма. Според съвременното състояние на космологията всяка една звезда във вселената е част от или двойна, тройна и т. н. звездна система, или притежава своя планетна система. Така че огромен брой от звездите във Вселената, които са по съвсем приблизителна оценка средно по около сто милиарда в галактика (при наличието на поне сто милиарда галактики в достъпната ни за наблюдение вселена), имат свои планетни системи с множество планети. Ако приемем, че животът не е уникално явление във вселената и свойството на материята да се самоорганизира се проявява винаги, когато има благоприятни условия за това, е логично да се предположи, че на множество от тези планети има живот, част от който е достигнал до равнището на разума. Тоест, разумът се среща с висока честота във Вселената. (Вж. например Лем 2010).

В бъдещето, при неминуемото усвояване на космоса от човечеството, е възможно да се сблъскаме с един или повече от тези разуми, и ще трябва да намерим начин да се разберем с тях. И това може да стане по-рано, отколкото предполагаме. В момента е време на много големи открития в астрономията. Почти ежедневно се откриват нови планети в други звездни системи (т. нар. „екзопланети“). Към началото на 2018г. са открити 3741 извънслънчеви планети, в 2799 планетни системи, като 42 от тях са планети от земен тип. Още 4706 кандидата, открити от телескопа „Кеплер“ чакат своята проверка от учените, за да бъдат удостоверени като екзопланети. И всички те са само в най-близката на Слънцето околност от няколко парсека. Тепърва предстоят откритията в по-далечния космос. Дори по най-песимистични оценки само в нашата галактика има около 40 милиарда планети, подобни на нашата. (Вж. например Schneider 2018).

При сходни условия еволюцията намира сходни пътища. Логично е да се предположи, на поне на планетите, подобни на нашата, развитието на живота би протекло по начин, сходен с този на нашата планета, и разумните същества биха имали характеристики, които донякъде се припокриват с нашите. И техните когнитивни способности не биха се различавали много от нашите. Те също биха категоризирали семантично реалността, но тяхната категоризация би се отличавала от нашата. Те биха използвали аналогията с по-добре познати области, за да се опитват да осмислят нови, по-абстрактни области, но техните когнитивни метафори биха били различни от нашите. И техните езици биха създали за тях картини на света, коренно различни от нашата. При евентуален контакт с извънземни цивилизации особено важна роля биха играли специалистите-лингвисти, подготвени в областта на теории като когнитивната метафора, лингвистичната категоризация и лингвистичната относителност. С тези психолингвистични теории, разгледани през перспективата на радиоцентричната парадигма, те биха имали мощен инструмент, с помощта на който да могат да разберат по-добре чуждия разум.

Засега този инструмент е само хипотетичен. Ние още не сме срещали извънземни раси, не сме изследвали такива, и можем само да разсъждаваме теоретично по въпроса. Но научната фантастика разглежда много ситуации, в които инструментариумът на психолингвистиката е приложим. Като се изследват съответните произведения, може да се нагруппа някакъв предварителен материал, който да бъде от полза, когато някога в бъдеще парадигмата придобие и практически измерения, може също да се оцени и научната достоверност на произведенията от гледна точка на психолингвистиката.

Добър пример за това как аналогията може да бъде обща черта за мисленето на всички разумни същества дава романът *Посланическото градче* на Чайна Миевил (Миевил 2015). Расата на *ариеките*, на чиято планета хората са построили база (въпросното посланическо градче от заглавието на романа) в бъдещето, има странен език. Изследователите установяват, че той не използва знаци, с които да обозначава понятията, а сочи директно към самите понятия. Авторът не се впуска в обяснение каква е същността на явлението, но

не това е най-важното в случая. Благодарение на тази особеност на езика си, *ариеките* не могат да лъжат, говорят винаги само истината. Оказва се обаче, че зад привидно сложната им цивилизация не е скрита кой знае каква мисъл – всичко се движи по-скоро от инстинктите.

Но контактът с хората променя *ариеките*. Когато на планетата им пристига поредният посланик, чието говорене действа като наркотик за *ариеките*, цивилизацията им е изправена пред катастрофа. Същевременно обаче протича и друг процес. За да си набавят в езика новите понятия, с които ги е сблъскала чуждата раса, *ариеките* първо откриват сравнението. Главната героиня в романа, „момичето, което изляло не онова, което ѝ се искало, а което ѝ дали“ на езика на туземците, става част от самия език, фигура на речта. Когато трябва да направят нещо, което не искат да правят, туземците казват „ние сме като момичето, което...“. Така сравнението става част от езика на *ариеките*, а оттам, поради непълното съответствие между сравняваните обекти, *ариеките* постепенно осъзнават концепцията за лъжата и се научават да лъжат. Това обаче ги довежда до метафората. И в края на краищата се научават да мислят, и така спасяват цивилизацията си.

Ако използването на аналогията при усвояването на нови знания е всеобщо свойство на разума, то тогава е логично да се предположи, че подобно на хората, и останалите раси ще използват конкретни, добре познати области, за да си обяснят други, по-абстрактни, или с други думи, при тях теорията за когнитивната метафора на Лейкф и Джонсън ще функционира по същия начин, както при хората. Самите автори на теорията в класическото си произведение *Metaphors We Live By* предвиждат такава възможност, докато размишляват върху когнитивната метафора „Спорът е война“: „Опитайте се да си представите култура, в която споровете не се възприемат в терминологията на военните действия, когато единият участник побеждава, а другият губи, където няма атака или защита, победа или поражение. Представете си култура, в която спорът се разглежда като танц, участниците – като танцьори, а целта се състои в хармоничен и естетически привлекателен танц. В такава култура хората биха се отнасяли по друг начин към споровете, биха ги преживявали по друг начин, биха ги провеждали по друг начин и биха говорили за тях по друг начин. За нас това изобщо няма да бъде спор: просто тези хора ще правят нещо друго. Ще бъде странно дори да се нарекат действията им „спор“. Може би най-неутралният начин за описване на различията между тяхната култура и нашата би се изразил с твърдението, че формата на нашия дискурс е структурирана в термините на войната, а на техния – в термините на танца“. (Lakoff, Johnson 1980: 5)

Първият писател-фантаст, който въвежда в научната фантастика теорията за когнитивната метафора, е канадецът Робърт Сойър. В романа *Calculating God* героят е присъствал на лекция на известния канадски когнитивист Стивън Пинкър, на която ученият представя книгата си *How the Mind Works* (Pinker 1997). Героят разказва:

„В своята реч, независимо от културните граници, хората използват устойчиви метафори. Споровете винаги са битки. Той победи, аз загубих, той ме надви. Тя атакува всеки пункт, той ме накара да отбранявам позицията си. Бях принуден да отстъпя.

Любовните отношения са пациенти или болести. Те имат болезнени отношения, тя му причини болка, това му разби сърцето.

Идеите са храна. Храна за размисъл, трябва да смеля това, предложението му остави горчив вкус в устата ми, трудно преглътнах това, горчива ирония, идеята ме захрани с енергия.

Доброто е нагоре, вероятно свързано с изправеното ходене. Той е гражданин с високо изправена глава. Той е избрал пътя нагоре. Той се опитва да се издигне до своите стандарти“. (Сойър 2000, 111).

Тук героят изразява по същество точно теорията на Лейкъф и Джонсън. Но вместо термина когнитивна (или концептуална) метафора (*conceptual metaphor*) използва неточното „устойчива метафора“ (*consistent metaphor*). Това подсказва, че вероятно авторът, който не е лингвист, не успял да разбере същността на теорията на Лейкъф и Джонсън и бърка когнитивните метафори с устойчиви изрази или езикови клишета. (Наистина, много от когнитивните метафори са клишета и Лейкъф и Джонсън използват много изрази-клишета, за да илюстрират съответните когнитивни метафори, но това не означава, че всяко клише е когнитивна метафора.) Потвърждение на тази догадка е и фактът, че героят използва за свой източник Стивън Пинкър (който е критик на някои от идеите на Лейкъф. Вж. например Pinker 2006).

В романа героят се опитва да разбере паякообразното извънземно същество Холус от расата *Forhilnor* чрез съответните метафори в неговия език: „За Холус любовта беше свързана с астрономията – двамата партньори се опознават толкова добре, че всичките им действия могат да се предкажат с абсолютна точност. „Изгряваща любов“ означаваше, че привличането между двамата ще го има и утре, със същата сигурност, с която и слънцето ще изгрее. „Ново съзвездие“ – нова любов, избухнала между стари приятели: изведнъж виждаш нова звездна структура, която винаги си я е имало, но до момента е оставала незабелязана“. (Sawyer 2000: 111).

Вижда се, че тук героят продължава да смесва когнитивни метафори с изрази-клишета. Въпреки това тук присъства една безспорна когнитивна метафора: „Любовта е астрономия“, при която имаме осмисляне на една абстрактна област (любовта) в термините на друга, по-добре позната (астрономията). Така че е безспорен приносът на Робърт Сойър като първият писател-фантаст, който говори за изследване на когнитивните метафори на извънземните с цел по-добро разбиране на техните раси.

Заслужава да се отбележи, че в романа си Сойър дарява извънземните с някои много интересни когнитивни особености. Например речта на извънземните се генерира последователно от двете полукълба на мозъка, които се редуват. Оттук и изрази като „тази мисъл се редува добре“. Също така едното полукълбо се характеризира с липсата на морал. И съответно

изразът „мисли с половината мозък“ предполага не глупост, а злоба. И „да размишляваш зряло“ означава не, че извънземният е достигнал възрастта на зрелостта, е че в мисленето се е включило и другото му полукълбо и го е върнало обратно по пътя на добродетелността. (Sawyer 2000: 111). Изобщо, макар и Сойър да не е лингвист, той е успял да изгради образи на извънземни същества, научно достоверни от гледна точка на психолингвистиката.

Писателите-фантасти не винаги са запознати с теориите, изграждащи психолингвистиката, и не винаги си дават сметка за тях. И въпреки това понякога в произведенията си те създават ситуации, в които проблемите биха били разрешими, ако героите използват инструментите на психолингвистиката.

В романа на Орсън Скот Кард *Говорителя на мъртвите* (Card 1986) действието се развива на планетата Лузитания, на която земни жители са създали колония. По-късно колонистите откриват местна примитивна раса от дребни хуманоиди, които наричат „поркинъос“ (порт. – прасенца) заради приликата им със земните прасета. След време един от земните специалисти, изследващи *поркинъос*, е намерен убит, като при това му е направена вивисекция. Това довежда до голяма криза в отношенията между двете раси, която едва не довежда до фатални последици.

По-късно се разбира, че в жизнения цикъл на *поркинъос* има две фази. Първата е в състоянието им на хуманоиди, а при втора, след като им се направи вивисекция, на мястото на останките им пониква дърво, в което те продължават своето съществуване като разумни същества. Същевременно това е тема табу – за земните учени не е никак лесно да достигнат до тази истина.

Само на най-бележитите от расата на *поркинъос* се предоставя възможността да продължат живота си като дървета. Когато един индивид от расата на *поркинъос* получава тази чест, той решава да я отстъпи на земния си приятел, който също има големи заслуги към расата на *поркинъос*. Човекът решава, че *поркинъос* трябва да се самоубие заради някакъв религиозен ритуал, и за да спаси приятеля си от тази участ, извършва сам ритуално самоубийство. Земляните обаче не са разбрали, че този ритуал всъщност не е самоубийство за *поркинъос*, а просто една стъпка в жизнения им цикъл. И това недоразбиране за малко не довежда до фатални последици.

За един лингвист обаче тази ситуация е много подобна на ситуацията в класическия за теорията на лингвистичната категоризация труд *Women, fire, and dangerous things* на Джордж Лейкф. Заглавието на книгата идва от езика *dyirbal* на племе австралийски аборигени. В този език в категорията *balan* влизат жените, огънят и опасните неща, както и птици, които не са опасни (Лакоф 2004: 5). Според тълкуването на Лейкф, в категорията влизат предмети, които са свързани помежду си митологично. Смята се например, че птиците са духове на жени, и затова не влизат в категорията на животните (Лакоф 2004: 131-132). Важно е да се отбележи обаче, че в класификацията на Лейкф има известна неточност. Тази категория е митологична според разбиранията на западната цивилизация, което няма как да е изиграло роля при

формирането ѝ. За аборигените, говорещи езика *dyirbal*, категорията отразява действителността – техният опит и разбираня ги кара да смятат, че след смъртта на жените духовете им наистина отиват в птиците. Така че всъщност лингвистичната категория *balan* отразява различни етапи в жизнения път на човека според мирогледа на австралийските аборигени.

Кризисната ситуация в романа *Говорителя на мъртвите* би могла лесно да се избегне, ако при изучаването на езика на *поркинъос* е било направено изследване на лингвистичните му категории. Логиката от случая с австралийските аборигени, говорещи езика *dyirbal*, подсказва, че *поркинъос* и дърветата биха попаднали в една и съща категория, което би подсказало на учените, че съществува неочевидна връзка между тези два обекта. Тази връзка на пръв поглед би била митологична от гледна точка на хората, но понеже става въпрос за извънземна цивилизация с различна физиология от нашата, учените-биолози от експедицията биха били длъжни да проверят дали този факт не е истина. Така хората биха разбрали по-бързо каква е същността на расата на *поркинъос* и щяха да са подготвени за кризисната ситуация. Човешкият учен би могъл да запази живота си. Освен това чрез безсмислената си саможертва той е спрял естественото развитие на индивида от расата на *поркинъос* – което също би могло да се избегне.

Посочените примери показват, че научната фантастика позволява да се разглеждат хипотетични ситуации, в които прилагането на инструментите на психолингвистиката би помогнало за взаимното разбирателство с други раси, притежаващи някои сходни когнитивни характеристики с нашата раса. Освен това конструирането на такива ситуации не зависи от намеренията на авторите и от това дали са запознати с психолингвистичните теории, приложими в конкретните случаи. Като следствие от разгледаните примери можем да заключим също, че някои психолингвистични теории дават нови ключове за тълкуването на литературни произведения в жанра на научната фантастика.

ЛИТЕРАТУРА:

- Лакофф 2004:** Лакофф Дж. *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении* / Пер. с англ. И. Б. Шатуновского. Москва: Языки славянской культуры, 2004 **Lakoff 2004:** Lakoff G *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind* / Translated from English by I. B. Shatunovsky, Moscow, Yazyki slavianskoi kultury, 2004
- Маслова 2008:** Маслова В. А. *Когнитивная лингвистика*. ТетраСистемс, Минск, 2008.
Maslova 2008: Maslova V. A. *Cognitive linguistics*. TetraSystems, Minsk 2008.
- Миевил 2015:** Миевил, Ч. *Посланическото градче*/ Превод от английски Светлана Комогорова-Комата, Ентусиаст, София, 2015 **Miéville 2015:** Miéville C. *Embassytown*/ Translated from English by Svetlaba Komogorova-Komata, Entusiast, Sofia 2015
- Card 1986:** Card O. S. *Speaker for the Dead*. Tor Books, New York City, 1986.

Lakoff, Johnson 1980: Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980.

Lem 2010: Lem, S. Dzieła t. 28: *Summa Technologiae*, Agora SA, Warszawa 2010 (Rok pierwszego wydania: 1964)

Pinker 1997: Pinker S. *How the Mind Works*. W. W. Norton & Company, New York City, 1997

Pinker 2006: Pinker, S. *Block That Metaphor* // The New Republic Magazine, October 9 2006, посещение на страницата: 24.02.2018, < <https://newrepublic.com/article/77730/block-metaphor-steven-pinker-whose-freedom-george-lakoff>>

Sawyer 2000: Sawyer R. J. *Calculating God*. Tor Books, New York City, 2000.

Schneider 2018: Schneider, J. Interactive Extra-solar Planets Catalog. посещение на страницата 24.03.2018 < <http://exoplanet.eu/catalog/>>

Васил Константинов Велчев (р. 1972 г.) – редовен докторант по психолингвистика в катедра Обща лингвистика и старобългаристика на ФФ на ВТУ. vassil_velchev@yahoo.com